

FİLİSTİN

ÜLKE KÜNYESİ

<i>Resmî Adı</i>	Filistin
<i>Resmî Dil(ler)</i>	Arapça
<i>Yönetim Biçimi</i>	
<i>Başkenti</i>	Doğu Kudüs (Yasal, işgal altında)
<i>Nüfus</i>	4 168 860
<i>Yüz Ölçümü</i>	5655km ² (Batı Şeria), 365 km ² Gazze Şeridi
<i>GSYİH (2011)</i>	9,8 milyar \$
<i>Kişi Başına Milli Gelir (2011)</i>	2489 ABD \$
<i>İnsani Gelişmişlik Sıralaması</i>	110
<i>The Economist Demokrasi Sıralaması</i>	103. (hibrit rejim)
<i>Freedom House Özgürlük Notu</i>	

Kaynak: Türkiye Ekonomi Bakanlığı ve BM Kalkınma Programı

Filistin’de Arap Baharı

*Mehmet Salih Gün**

Özet

Kuzey Afrika ve Ortadoğu’daki pek çok ülkenin aksine İşgal Altındaki Filistin Topraklarında, halk hareketleri uzun süreli olmamıştır. Buna rağmen, Batı Şeria’daki El-Fetih ile Gazze’deki Hamas’tan oluşan Filistin yönetimi, bu görünür huzurun/sessizliğin uzun vadeli olamayacağını fark etmiş ve “Arap Baharı”ndan ciddi şekilde etkilenmiştir. Filistinli gruplar, Arap Baharının etkisini üç alanda net olarak hissetmişlerdir: Müttefiklerini belirlemede; uzlaşma ve Batı Şeria ile Gazze’nin birleşmesine bakışlarında; İsrail ile ilişkilere bakışlarında. Bu çalışmada önce, kısaca Filistin’de Arap Baharı kapsamında ortaya çıkan halk ayaklanmalarına değinilecek; sonra Filistin’de yönetimde bulunan grupların bu ayaklanmalar karşısında attıkları adımlar sıralanacaktır.

Anahtar Sözcükler: Arap Baharı, Filistin, Abbas, Batı Şeria, Gazze, BM

Abstract

Unlike most of the countries in the MENA region the Arab Spring uprisings in the Occupied Palestinian Territories did not last long. Yet, the administrations in both, Gaza and West Bank realized that they were not immune from the popular uprisings. The Palestinian groups felt pressure in three areas: in identifying their allies, reconciliation between different factions and their relations with Israel. This studies focuses on events that took place in the Occupied Palestinian Territories during Arab Spring and the reactions of the Palestinian groups to these events.

Keywords: Arab Spring, Palestine (OPT), Abbas, Gazze, West Bank, UN

* Yasama Uzmanı, TBMM Araştırma Hizmetleri Başkanlığı, Uluslararası İlişkiler Bölümü, e-posta: mehmetgun@tbmm.gov.tr

Giriş

Kuzey Afrika ve Ortadoğu'daki pek çok ülkenin aksine İşgal Altındaki Filistin Topraklarında,¹ halk hareketleri uzun süreli olmamıştır. Buna rağmen, Batı Şeria'daki El-Fetih ile Gazze'deki Hamas'tan oluşan Filistin yönetimi, bu görünür huzurun/sessizliğin uzun vadeli olamayacağını fark etmiş ve "Arap Baharı"ndan ciddi şekilde etkilenmiştir (Dessi 2012, 3, 8). Filistinli gruplar, Arap Baharının etkisini üç alanda net olarak hissetmişlerdir: Müttefiklerini belirlemede; uzlaşma ve Batı Şeria ile Gazze'nin birleşmesine bakışlarında; İsrail ile ilişkilere bakışlarında (Shikaki 2011, 1).

Bu çalışmada önce, kısaca Filistin'de Arap Baharı kapsamında ortaya çıkan halk ayaklanmalarına değinilecek; sonra Filistin'de yönetimde bulunan grupların bu ayaklanmalar karşısında attıkları adımlar sıralanacaktır.

1. Filistin'deki Olayların Arka Planı

Tunus ve Mısır'daki ayaklanmaların güçlü olduğu düşünülen liderleri çok kısa sürede devirebilmesi Ortadoğu'da rejimlerinden memnun olmayan kitlelerin "korku engelini" aşmasına yardımcı olmuştur (Pratt 2012, 6). Batı Şeria ve Gazze Şeridi de bölgeyi etkisi altına alan bu ayaklanmaları yaşamıştır. Filistinliler, daha başından itibaren, Ocak 2011'de Mısır'da ayaklanan kitlelerle dayanışma gösterileri yapmıştır. Hem Batı Şeria'daki El-Fetih hem de Gazze Şeridi'ndeki Hamas, bu gösterilerin kendilerine karşı ayaklanmalara dönüşmesinden korktuğundan bunları bastırmaya çalışmıştır (Pratt 2012, 7). Özellikle, kendini bir direniş hareketi olarak tanımlayan Hamas'ın göstericilere karşı tutumu dikkat çekicidir. 2006 seçimlerine katılmamış olsaydı Arap Baharını Filistin'e getirmesi beklenecek bir hareket, 15 Mart 2011'de Gazze'de El-Fetih ile Hamas arasındaki çatışmanın sona erdirilmesini isteyen binlerce barışçıl göstericiyi dağıtmak gibi bir durumla karşı karşıya kalmıştır (ICG 2012, 14).

Aslında Filistinlilerin ayaklanmalarında şaşılacak bir durum da yoktur. Çünkü bölgenin diğer ülkelerinde ayaklanmalara neden olan sınırlı iş imkânları, kötü ekonomik durum, vatandaşların siyaseti etkileme olanaklarının sınırlı olması, otoritelerin baskısı ve yaygın yolsuzluk gibi şartların büyük ölçüde Filistin'de de olduğu görülür. Filistin'deki durumu, diğer ülkelere ayıran ise Batı Şeria ve Gazze'de farklı yönetimlerin olması ve İsrail'in işgalidir (Chris-

¹ Bu çalışmada "Filistin" dendiğinde işgal altındaki tüm Filistin toprakları kastedilmektedir. Çalışmada Ağustos 2013'e kadar olan olaylar ele alınmıştır.

tophersen, Hoigilt ve Tiltneş 2012, 3). Bu farklılıklar, Filistin'deki halk ayaklanmalarının diğer ülkelerdeki kadar kalıcı olmamasının en önemli nedenidir.

Filistin'deki ayaklanmaların kısa süreli olmasının bir diğer nedeni de Filistinli gençlerin artık siyasetle ilgilenmemeleridir. Gençlerin siyasete bu ilgisizliklerinin pek çok nedeni vardır. Her şeyden önce, Hamas ile El-Fetih arasındaki ayrılıklar pek çok kişinin siyasete yabancılaşmasına neden olmuş, kurumları çalışamaz hâle getirmiştir. Bunun dışında daha uzun vadeli ve yapısal sorunlar da bulunmaktadır: Gençler arasında, siyasî bir elitin, direnişin tanımı ve yöntemleri üzerinde bir tekel kurduğu ve bu elitin İsrail ile uluslararası topluma karşı kendilerinin tek temsilcisi olduğu algısının yerleşmesi. Yapısal sorunların ikincisi, siyasî faaliyette bulunmaya ilişkin yaygın bir korku kültürünün olmasıdır. Üçüncüsü, donör ülkelerin şartlarıyla önceliklerinin Filistinlilerin enerjisini siyasî aktivizmden daha az tartışmalı olan sosyal ve kültürel girişimlere kaydırmasıdır. Dördüncüsü de, Filistinli gençlerin siyasî rutinlerinin dışına çıkacak kadar kötü bir durumda olduklarını düşünmemeleridir (Christopherşen, Hoigilt ve Tiltneş 2012, 18). Özetle, bazı gösterilere rağmen, Filistinli gençler; hayal kırıklığı veya siyasete girmenin/siyasetle ilgilenmenin sonuçlarından korktukları için siyasete soğuk bakmışlardır/bakmaktadırlar (Christopherşen, Hoigilt ve Tiltneş 2012, 13).

Filistin'deki ayaklanmaların kısa süreli olmasının üçüncü nedeni ise Filistinlilerin “benzer olaylardaki tecrübesidir.” Filistin de son 20 yılda iç savaş, ayaklanma veya siyasî huzursuzluk yaşayan diğer bölge ülkeleri gibi, daha önce ödediği bedelin bir benzerini (bu sefer) ödemek istemediği için ayaklanmaları çok ileri taşımamıştır. Bu tecrübeye sahip ülkelerin vatandaşları gibi Filistinliler de bir isyanın bedelinin neler olabileceğinin farkındadır: Karşılıklı öldürmeler, devlet ve kurum alt yapısının yıkılması, terörizm, ekonomi ve toplumsal dokunun zarar görmesi. Bütün bu nedenlerle Filistinliler de Iraklılar, Cezayirli ve Lübnanlılar gibi değişim ve devrim dönemlerinin belirsizlik ve güvensizliğine dönmeye hazır değiller(di) (Yadlin 2012, 14).

2. Filistinlilerin Talepleri ve

Filistin Yönetimindeki Grupların Tepkisi

Filistin topraklarında isyan düzeyine varmayan ve Mısır halkıyla dayanışma için başlayan gösteriler, Filistin yönetiminde siyasî reform çağrılarında dönüşmüştür. 15 Mart 2011 tarihinde gençlik gruplarının öncülüğünde Filistinliler, çeşitli kentlerde Hamas ve El-Fetih'in uzlaşması ve Filistin Ulusal Konseyi'ne seçimlerin yapılması çağrısında buldukları gösteriler yapmışlardır (Pratt 2012, 7). Protestocular için “ulusal uzlaşısı”nın bizatihi kendisi bir hedef olduğu gibi Batı Şeria'daki İsrail yönetiminin sona erdirilmesi için de bir ge-

reklilikti (Kurz 2012, 67). Çünkü Filistinliler, İsrail işgaline karşı direnişin siyasî liderlerin sorumluluğu olduğunu ve etkin mücadele için parçalanmışlığın aşılması gerektiğini düşünmekteydiler/düşünmektedirler (Christophersen, Hoigilt ve Tiltneş 2012, 18).²

Hamas ve El-Fetih, uzlaşma çağrılarına büyük önem vermiştir. Sokak kaynaklı baskılar, dış hamilerin (El-Fetih için Mübarek; Hamas için Suriye rejimi) kaybedilmesiyle birleşince Hamas ve El-Fetih görüşmelere başlama ihtiyacı hissetmiştir (Pratt 2012, 7). El-Fetih ve Hamas liderleri halkın uzlaşma çağrılarını farklı nedenlerle olumlu yaklaşmıştır. Yönetimde bulunduğu süre boyunca kayda değer bir siyasî başarı elde edemeyen El-Fetih, konjonktür nedeniyle Hamas'la uzlaşsa dahi uluslararası imajının ciddi bir zarar görmeyeceği inancıyla, tabanını genişletmek için bu çağrılara olumlu cevap vermiştir. Hamas liderleri ise örgütler arasındaki diyalogu Gazze dışında da pozisyonlarını güçlendirmek için bir araç olarak görmüştür (Kurz 2012, 68).

Mısır'ın arabuluculuğunda taraflar arasında yürütülen müzakereler Mayıs 2011'de bir uzlaşma metninin imzalanmasıyla sonuçlanmıştır. Taraflar arasında Mayıs'ta varılan uzlaşmadan sonra yeniden görüşmelere ancak her iki tarafın da pozisyonunu güçlendiren Abbas'ın Birleşmiş Milletler'de Eylül 2011'de yaptığı başarılı konuşma ve Hamas'ın birkaç hafta sonra 1027 Filistinli tutuklunun serbest bırakılmasını sağlamasının ardından başlanabilmiştir (ICG 2012, 19). Bu gelişmeler üzerine Şubat 2012'de Doha'da Meşal ve Abbas yeni bir anlaşma imzalamıştır (ICG 2012, 18). Bu anlaşmalara rağmen, bugüne kadar, Filistin'deki taraflar siyasî ve coğrafi bölünmüşlüğü aşabilmiş değildir. Özetle, Batı Şeria ve Gazze'deki yönetimler, hem müzakerelere (sonuç alıcı olmasa da) başlayarak hem de 15 Mart Hareketi gibi aktivistleri tutuklayarak/sindirerek gösterilerin kendi yönetimlerini tehdit edecek bir boyuta ulaşmalarının önüne geçmiştir (Christophersen, Hoigilt ve Tiltneş 2012, 15) (Shikaki 2011, 5).

Gruplar arasındaki fikir ayrılığı çok ciddi boyutlardadır ve uzlaşma çabaları yukarıda da ifade edildiği gibi sadece iç ve dış baskılarla ortaya çıkan konjonktürel girişimler olarak kalmaktadır. Nitekim, 3 Temmuz 2013'te Mısır'da meydana gelen askerî darbe ve Abbas'ın Hamas'ı dışlayarak İsrail ile müzakerelere başlama kararı bu dönemde uzlaşma çabalarını daha da zor hale getirmiştir. Gruplar arasında devam eden ayrılık içinde neden olduğu sıkıntıların yanında Filistinlilerin eşgüdüm içerisinde İsrail'e müzakereler için baskı yapması-

² Bu düşüncenin gerçekçi olmadığını savunan bir görüş için Bkz. Peter Krause, "Many Roadsto Palestine? The Potentialand Peril of Multiple Strategies within a Divided Palestinian National Movement", http://www.brandeis.edu/crown/publications/meb/MEB_60.pdf, (Erişim Tarihi: 25/10/2012).

nın önünde de bir engel oluşturmaktadır (Dessi 2012, 3). Bu nedenle de başlatılan müzakerelerin “göstermelik” olduğu ve başarı şansının olmadığı genel kabul görmektedir (Baroud 2013).

3. Arap Baharının Filistin Yönetimindeki Gruplara Etkisi

Arap dünyasını 2011'in başında etkisi altına alan halk ayaklanmaları Hamas için, kurulduğu günden beri, hem en büyük fırsatları hem de en büyük riskleri beraberinde getirmekteydi. Arap Baharı başlamadan önce, Hamas tam bir çıkmaz içindeydi. Zira Batı Şeria'da diplomatik olarak izole edilmiş, ekonomik açıdan sınırlandırılmıştı. Hem kendi üyeleri hem de halk tarafından eleştirildiği Gazze'de de popülaritesini yitirmekteydi. Arap Baharının ilk aylarında Hamas bölgede, Gazze'de, Batı Şeria'da ve genel olarak Filistin toplumunda hedeflerini gerçekleştirme konusunda hayal dahi edemeyeceği fırsatlar yakaladı (ICG 2012, 1).

Tunus'la başlayıp Mısır'la devam eden seküler rejimlerin devrilerek yerlerini İslamcı partilere bırakma süreci, Hamas aleyhine olan bölge dinamiklerinin onun lehine yeniden yapılanmasını sağlamıştır. Hatta sadece bu İslamcı partiler değil Ürdün gibi ABD'nin yakın müttefiki ve İsrail ile iyi ilişkilere sahip bir ülke de Hamas ile temas kurma ihtiyacı hissetmiştir (ICG 2012, 2). Nitekim bu olaylar sonucunda, Hamas'ın diplomatik izolasyonu zayıflamıştır. 2011 yılının sonlarına doğru Gazze Başbakanı İsmail Haniyeh, 2007 yılından beri ilk defa Gazze'den ayrılarak Mısır, Sudan, Türkiye, Tunus, Katar, Bahreyn, Kuveyt, Birleşik Arap Emirlikleri ile İran'ı kapsayan iki bölge turuna çıkmıştır. Bunun da ötesinde, El-Fetih'in itirazlarına rağmen; Tunus, Türkiye ve bazı Körfez ülkeleri Haniyeh'i “Hamas lideri” olarak değil “başbakan” olarak ağırlamıştır (ICG 2012, 4).

Bütün bu lehine gelişmelere rağmen bölgedeki değişikliklerin Hamas için bir maliyetinin olmadığını düşünmek yanıltıcı olacaktır. Her şeyden önce, 10 yıldan uzun bir süredir siyasî bürosunun bulunduğu Suriye'deki ayaklanmalar, Hamas'ı birbiriyle çelişen taleplerle karşı karşıya bırakmıştır (ICG 2012, 5). Suriye'deki ayaklanmalar, Hamas'ı göstericiler ile rejimden birini seçme konusunda bir tercihe zorladığından, Örgüt'ün ülkeden faaliyetlerini sürdürebilme yeteneğini ciddi şekilde sınırlandırmıştır. Hamas'ın rejimi desteklemesi, saygınlığına ciddi şekilde zarar verecekken göstericileri desteklemesi durumunda da kendisine başka bir ülkede acilen bir üs bulması zorunluluğunu ortaya çıkarmaktaydı. Suriye'nin kendi halkıyla mücadelesinde, Hamas'ın seçeceği taraf, Hizbullah ve İran'la ilişkilerinde de belirleyici olacaktır (Shikaki 2011, 4).

Hamas, Arap Baharı sürecinde, sadece şimdiye kadar değinilen “dış” mey-

dan okumalarla karşılaşmamıştır. Hareket bir de içindeki problemlerle yüzleşmek zorunda kalmıştır. Bölgesel değişiklikler, Hareket'in içindeki ayrılık ve farklılıkları gün yüzüne çıkarmış, hatta daha kötü hale getirmiştir (ICG 2012, 15-17).

Karşılaştığı bütün bu sıkıntılara rağmen Hamas, Temmuz 2013'te Mısır'da meydana gelen askerî darbe ve Tunus'ta yeniden başlayan yaygın halk hareketleri müttefikleri olan İslami partileri zora sokuncaya kadar bölgedeki gelişmelerden büyük ölçüde istifade eden taraf olmuştur.

Arap Baharının El-Fetih yöneticilerinin hesaplarında da ciddi değişiklikler yaptığı bir gerçektir. Mübarek döneminde Mısır, Filistin (Hamas olsun El-Fetih olsun) ile İsrail arasındaki ilişkilerde krizleri önleyerek veya sınırlandırarak istikrara ciddi katkı sunmuştur. Abbas'ın Gazze'de *de jure* egemenlik taleplerini destekleyerek bu taleplere meşruiyet kazandırmış ve El-Fetih'i Hamas karşısında siyasi açıdan güçlü duruma getirmiştir. Mısır'ın Hamas'a Gazze'de uyguladığı izolasyon Hamas'ın bölgede ciddi bir askerî yığınak yapmasını ve İran ile Körfez'in para ve uzmanlığını, ekonomik kalkınma için, bölgeye getirmesini önlemiştir. Kısacası, Mısır'ın çevreleme politikası Hamas'ın Gazze'yi *de facto* bir devlete dönüştürmesinin önüne geçmiştir. Abbas, Mübarek'in Hamas karşısında sağladığı bu desteğin yanında barış sürecinde bir ilerlemenin sağlanması durumunda buna Filistinliler ve diğer Arap ülkelerinde meşruiyet sağlanması için de güvenmekteydi. Fakat Mısır'da Mübarek rejiminin devrilmesi Abbas'ın Hamas ve İsrail ile ilişkilerini yönetme kabiliyetinde ciddi bir risk ortaya çıkarmıştır (Shikaki 2011, 4). Aslında Abbas'ın Hamas ile müzakerelere devam ederken 2011 Eylülünde Birleşmiş Milletler'e üyelik için başvurması da Arap Baharının bölgede neden olduğu değişikliklerin bir sonucudur. Nitekim bu adım, her ne kadar sonuç alınamamış olsa da,³ Filistin Otoritesinin, Filistinlilerin temsilcisi olarak önemini arttırmıştır (Christophersen, Hoigilt ve Tiltne 2012, 3). Mısır'da Temmuz 2013'te darbeye işbaşına gelen yönetimin Gazze ve Hamas'a karşı izlediği politika, Abbas'ın Mübarek döneminde sahip olduğu avantajları tekrar gündeme getirmiştir.

³ Birleşmiş Milletler'e üyeliğe Güvenlik Konseyi'nin tavsiyesi üzerine Genel Kurul karar vermektedir. Filistin'in 2011 yılındaki üyelik başvurusu da Güvenlik Konseyi'nde veto yetkisine sahip ABD'nin muhalefeti nedeniyle sonuçsuz kalmıştır. 29 Kasım 2012 tarihinde Birleşmiş Milletler Genel Kurulu, Filistin'i "*üye olmayan gözlemci devlet*" olarak tanımıştır. Bu kararın hukuki sonuçları için Bkz. (Schaller 2012).

Sonuç

Filistin toprakları 2011 yılında Arap dünyasını etkileyen halk ayaklanmalarından bağışık olmamıştır. Filistin topraklarının işgal altında olması ve Filistinlilerin siyasî ve coğrafi açıdan bölünmüş olması nedeniyle bu ayaklanmalar uzun sürmemiş; halkın talepleri de, diğer ülkelerin aksine, yönetimin devrilmesi değil yönetimdeki grupların uzlaşmaları şeklinde ortaya çıkmıştır. Halkın bu talepleri, Filistin yönetimindeki grupları destekleyen dış güçlerin bazılarının yönetimleri terk etmek zorunda kalması bazılarının ise geleceğinin belirsiz olmasıyla birleşince, taraflar görüşmelere başlama ihtiyacı hissetmiştir. Yapılan müzakereler çeşitli belgelerin imzalanmasıyla sonuçlanmış olsa da Filistin'in siyasî ve coğrafi bölünmüşlüğü ortadan kaldırılması konusunda somut bir başarı elde edilememiştir.⁴ İsrail-Filistin (El-Fetih) görüşmeleri, Temmuz 2013'te yeniden başlamış olsa da, Filistinlilerin kendi içindeki bölünmüşlükleri ve bölgenin içerisinde bulunduğu belirsizlik nedeniyle bu görüşmelerin kalıcı bir çözüm getirmesi beklenmemektedir.

⁴ 14 Kasım 2012 tarihinde İsrail'in başlattığı ve bir hafta süren "Savunma Sütunu Operasyonu" gibi "olağanüstü" durumlar konuyu gündeme getirse de sorunun çözümüne yönelik ciddi çalışmaların yapılması zor görünmektedir.

KAYNAKÇA

- Baroud, Ramzy. *Foreign Policy Journal*. 24 Temmuz 2013. <http://www.foreign-policyjournal.com/2013/07/24/back-to-square-none-netanyahu-abbas-to-resume-peace-process-that-never-was/> (Ağustos 5, 2013 tarihinde erişilmiştir).
- Christophersen Mona, Jacop Hoigilt, Age A. Tiltne. "Norwegian Peacebuilding Resorce Center." *Palestinian Youth and the Arab Spring*. Şubat 2012. <http://www.peacebuilding.no/Regions/Middle-East-and-North-Africa/Israel-Palestine/Publications/Palestinian-youth-and-the-Arab-Spring> (Eylül 17, 2012 tarihinde erişilmiştir).
- Dessi, Andrea. "Istituto Affari Internazionali." *Israel and the Palestinians After the Arab Spring: No Time for Peace*. 12 Mayıs 2012. <http://www.iai.it/pdf/DocIAI/iaiw1216.pdf> (Eylül 17, 2012 tarihinde erişilmiştir).
- ICG. *Light at the End of their Tunnels? Hamas & the Arab Uprisings*. 14 Ağustos 2012. <http://www.crisisgroup.org/~media/Files/Middle%20East%20North%20Africa/Israel%20Palestine/129-light-at-the-end-of-their-tunnels-hamas-and-the-arab-uprisings> (Ekim 16, 2012 tarihinde erişilmiştir).
- Krause, Peter. *Many Roads to Palestine? The Potential and Peril of Multiple Strategies within a Divided Palestinian National Movement*. Mart 2012. <http://www.brandeis.edu/crown/publications/meb/MEB60.pdf> (Ekim 25, 2012 tarihinde erişilmiştir).
- Kurz, Anat. "The Arab Spring and the Israeli-Palestinian Arena." *One Year of the Arab Spring: Global and Regional Implications* içinde, yazar Yoel Guzansky ve Mark A. Heller, 67-70. Tel Aviv: Tel Aviv University, 2012.
- Pratt, Nicola. *The implications of the "Arab spring" for the Israel-Palestine conflict: or 'Things Fall Apart'*. 4 Mart 2012. http://www2.warwick.ac.uk/fac/soc/pais/people/pratt/research/arabspring/israel-palestine_and_the_arab_spring.pdf (Kasım 5, 2012 tarihinde erişilmiştir).
- Schaller, Christian. "SWP." *Palästinas Aufwertung zum Beobachterstaat in den Vereinten Nationen: Völkerrechtliche Konsequenzen und die Frage der Internationalen Strafgerichtsbarkeit*. Aralık 2012. http://www.swp-berlin.org/de/publikationen/swp-aktuell-de/swp-aktuell-detail/article/palaestinas_aufwertung_zum_beobachterstaat_in_den_vereinten_nationen.html (Aralık 5, 2012 tarihinde erişilmiştir).
- Shikaki, Khalil. *Coping with the Arab Spring: Palestinian Domestic and Regional Ramifications*. Aralık 2011. <http://www.brandeis.edu/crown/publications/meb/MEB58.pdf> (Kasım 08, 2012 tarihinde erişilmiştir).
- Yadlin, Amos. "The Arab Uprising One Year On." *One Year of the Arab Spring: global and Regional Implications* içinde, yazar Yoel Guzansky ve Mark A. Heller, 13-18. Tel Aviv: Tel Aviv University, 2012.